

УДК 321.02:17.037

Міщенко А. М.

Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦІННІСНО-НЕЙТРАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПЦІЇ ХАННИ АРЕНДТ

У статті проаналізовано сутність та витoki ціннісно-нейтрального підходу до співвідношення політики та моралі. Розглянуто можливості розв'язання моральної дилеми в політиці ХХ століття як заперечення необхідності розгляду політики за допомогою принципів абсолютної моралі на прикладі концепції Ханни Арендт.

Ключові слова: політика, мораль, моральна дилема в політиці, Ханна Арендт.

Проблема співвідношення політики і моралі—одна з одвічних тем політичної філософії. Не втрачаючи своєї значущості віками, вона особливо актуалізувалася на фоні становлення тоталітарних режимів та двох світових воєн у ХХ столітті. Зазначена проблематика є багатоаспектним явищем, адже існує немало варіантів розв'язання моральної дилеми в політиці, що концептуально розроблені багатьма мислителями. Традиційно, більшість досліджень присвячені класикам політичної думки, які заснували відповідні напрямки інтерпретації моральної дилеми: Арістотелю та Н. Макіавеллі. Проте не менш цікавими є і більш сучасні інтерпретації, що відображені в роботах М. Вебера, І. Берліна, С. Мендус, Х. Майера, А. Макінтайра, М. Новака. Узагальнивши існуючі в науковому просторі погляди, можна виділити такі основні групи, що відображають підходи до співвідношення політики і моралі:— ціннісно-нейтральний підхід до співвідношення політики і моралі;— етизація політики як засіб вирішення протиріч між політикою і мораллю;— компромісний підхід дослідження співвідношення політики і моралі.

На перший погляд здається, що криваві події ХХ століття мусять відкинути ціннісно-нейтральний підхід до вирішення моральної дилеми, адже саме повне розмежування політики і моралі створює необхідні

умови для розвитку авторитарного типу особистості та існування тоталітарних режимів. Проте цей варіант не втратив своєї популярності і має своїх прибічників і серед дослідників тоталітаризму. Для того щоб зрозуміти цей феномен, в першу чергу варто розібратися в сутності і витоках цього підходу.

Ціннісно-нейтральний підхід до співвідношення політики та моралі передбачає, що політика та мораль аналізуються як окремі явища, незалежно одна від одної. Вважається, що засновником традиції такого розуміння був Н. Макіавеллі, який розмежував політику і мораль, вважаючи, що мораль правителів відрізняється від традиційного розуміння моралі, тобто від моралі звичайних людей. Мораль Н. Макіавеллі розумів як сферу індивідуальних взаємин, де люди діють згідно з певним набором правил і відповідно до своїх уявлень про добро і зло, про моральний ідеал. Що ж стосується політики, то актуальніше говорити про доцільність, адже правитель повинен вміти використовувати моральні погляди людей для досягнення поставлених цілей. «Категорії помислу, задуму, мети, повсякчасний клопіт про їх ефективну реалізацію підтверджують характеристику володаря як своєрідного загального типу «суб'єкта дії» у політичній області, налаштованого використовувати людей і їхні моральні цінності як будь-які предметні ресурси, аби мета була того варта» [10]. Мораль правителів і мораль підданих — фактично дві різні моралі; ці сфери є не лише відокремленими одна від одної, вони — непорівнювані. «Макіавеллі, таким чином, встановлює принципову відмінність між, з одного боку, мораллю міжлюдських відносин, в яких найбільше цінується повага до блага конкретної людини, та особистою мораллю, в якій головне — порятунок душі, і, з іншого боку, політичною мораллю, в якій головне — благо і процвітання держави» [4, с. 53]. Державець повинен вміти використовувати як чесноти, так і пороки для досягнення результату, оскільки він уособлює державу і діє заради неї. Н. Макіавеллі виступає проти ідеалізації сфери політичного, оскільки прагнення до ідеалу заважає правителям бачити реальність, адекватно реагуючи на її прояви. Хоча важливо, користуючись аморальними методами, створювати видимість добродійних вчинків. Таким чином, мислитель передбачає наявність певних моральних обмежень, які необхідні для здійснення успішної політики. Н. Макіавеллі сприймає політичну мораль як певний механізм держави, за допомогою якого люди відходять від своєї первинної прихильності злу. «Макіавеллі натякає на те, що якби люди були добрі, їм не довелося би брехати або обманювати, проте з огляду на те, що в світі так багато негідників,

політик повинен бути готовим стати на боротьбу з ними та вжити будь-яких засобів, щоб побороти їх та втримати владу у своїх руках» [8, с. 12]. Саму добродесність як мету політичного режиму Н. Макіавеллі вважає утопічною ідеєю, яка заважає вирішувати реальні задачі, що стоять перед суспільством. «Але все це означає, іншими словами, що неможливо визначати благо суспільства, загальне благо в термінах добродесності і що, навпаки, слід визначати добродесність у термінах загального блага. Саме таке розуміння чесноти на ділі визначає життя всіх суспільств. Тому їх цілі полягають у свободі від чужоземного панування, стабільності або правлінні закону, процвітання, славі чи могутності» [11, с. 38]. Отже, чесноти стають певною умовою для реалізації цілей правителя, який є уособленням цілей суспільства.

Таким чином, прибічники ціннісно-нейтрального підходу до вирішення моральної дилеми вважають, що мораль априорі є абсолютною, а в політичній сфері це породжує утопії. Намагання втілити моральні принципи в політиці призводить до руйнування засад обох сфер і можуть мати непередбачувані наслідки, до яких за певних обставин може відноситися навіть тоталітаризм. Етизація політики передбачає можливість маніпулювання свідомістю людей, спонукає політиків шукати виправдання власним діям. Отже, відбувається своєрідна підміна: можновладці, розуміючи справжню суть політики, тобто її аморальність, нав'язують виборцям думку про те, що насправді їхні вчинки відповідають моральним принципам, щоб бути обраними.

Серед прибічників ціннісно-нейтрального підходу до вирішення моральної дилеми, особливе місце належить концепції Ханни Арендт. Дослідниця вважала, що в політичній і моральній діяльності є багатоспільного. «Обидва види діяльності базуються на необ'єктивованих відносинах, тобто стосуються людей як вільних суб'єктів дії. Подібно політичним, моральні відносини звертаються поверх всіх речей, всякого що — до особистісного хто» [6, с. 106]. Наприклад, Ханна Арендт розглядає деякі політичні цінності, такі як мужність, гідність, ненасильство, справедливість, повага, свобода, відповідальність, наголошуючи на їх необхідності. Проте це не значить, що політику доцільно аналізувати через призму цих цінностей. Це пов'язано з тим, що, на думку дослідниці, політика і мораль можуть тільки перешкоджати реалізації цілей одна одної. Відмінність між ними базується на протиставленні сфери приватного і публічного: якщо мораль — це приватна сфера, то політика — чисто публічна. Взагалі протиставлення цих двох сфер у творчості Х. Арендт дуже значиме: публічна сфера характеризується відкритістю і

гласністю, а приватна— закритістю і відсутністю інших людей, індивідуальністю. «Влада є те, що кличе до існування і взагалі утримує в бутті публічну сферу, потенційний простір явленості серед інших» [3, с. 265]. Відповідно, моральній сфері протипоказана публічність, їй не потрібне визнання і легітимація. Детальніше зупинившись на опозиції приватне/публічне, можна помітити, що вона виникла ще за часів Стародавньої Греції: саме виникнення міста-держави означало появу публічної сфери, яка протистояла приватній сфері, тобто сім'ї. Для того, щоб зрозуміти суть публічного простору, необхідно проаналізувати співвідношення мови і дії як двох сфер, де людина може проявити власну унікальність. Слова виконували не тільки і не стільки пояснюючу функцію, скільки давали людині можливість заявити про себе як про частину реальності, відчувши при цьому ким вона є і поділитися цим відчуттям з іншими. Саме останнє відіграє основну роль: людина позиціонує себе в сфері публічного простору на рівні з іншими людьми саме для того, щоб мати можливість спілкуватися з ними. Ще до появи міст-держав люди ототожнювали дію та мовлення. «Думка була вторинною щодо мовлення, але мовлення і дію вважали рівночасними та рівноправними (coeval and coequal), однієї категорії і одного виду; спочатку це не тільки означало, що дія найбільше політична дія тому, що вона залишається поза сферою насильства, здійснюється в словах, а й те, що дія—це знаходження потрібних слів у потрібний момент, і навіть незалежно від інформації, яку вони передають» [2, с. 44]. Насильство ж, на протигагу цьому, було німе; таким чином, мова протисавляється насильству як інструмент політики. Життя в полісі передбачало те, що все вирішували слова, а не сила, тому політику можна апріорі вважати публічною. Поява суспільства, на думку Х. Арндт, лише розмило межу між приватним і політичним. Саме присутність інших, а саме публічна сфера дає людині відчуття реальності, яке їй необхідне, тобто публічна сфера творить реальність, а також спільний світ на протигагу приватній сфері. Публічна сфера дозволяє побачити об'єкт з різних боків і різних позицій, не порушуючи його ідентичності, що робить цей об'єкт дійсним і саме ця різноманітність забезпечує існування спільного світу. Сфера публічного передбачає можливість розвитку, адже там присутнє постійне порівняння, а значить і намагання стати кращим за інших, перемогти. Прагнення до влади також можна характеризувати в цьому контексті, проте бажання завжди бути кращим, ніж інші в цьому випадку не співвідносяться з етичними категоріями і відповідним розумінням «кращого». Проте, є речі, які не витримують перенесення в публічну сферу, яким це тільки шкодить,

інші ж, навпаки, не можуть розкритися, не потрапивши в цей контекст. «Характер публічного простору явно змінюється в залежності від того, якою діяльністю він заповнений, але й сама діяльність теж змінює свою сутність з огляду на те, чи займаються нею приватно або публічно, причому у дуже високій мірі» [3, с. 61]. Приватна сфера не дає можливості людині продемонструвати свою унікальність й індивідуальність, подібна поведінка не просто суперечить принципам цієї сфери, а й руйнує її. Х. Арендт показує на прикладі феномену добра, що будь-яка діяльність людини має певне місце в світі. Сам феномен добра дослідниця пов'язує з виникненням християнства, і тут важливо пам'ятати, що саме тоді зародилося неприязне ставлення до публічності. «Єдина діяльність, якій Ісус за свідченнями вчив словом і ділом, це діяльне добро, і така діяльність має явну тенденцію відбуватися приховано від людських вух і очей. Таким чином, ранньохристиянська ворожість до публічності, наголос на те, що благочестиве життя повинно триматися як тільки можна далеко від неї, дозволяє розуміти себе між іншим як переконливо очевидна установка, яка впливає незалежно від усіх надій і очікувань з позиції діяльного добра» [3, с. 97]. Коли ж добро стає публічним, воно втрачає свої специфічні характеристики, хоча тоді його можна назвати благочинністю, корисним вчинком, але воно перестає бути саме добром. Ще одним важливим моментом є те, що і сама людина, яка творить добро, не повинна цього визнавати й над цим задумуватися, інакше вона перестане бути доброю. Людина, яка любить добро, не може дозволити собі жити наодинці, вона мусить жити в суспільстві, проте постійно таїться від інших людей, тобто не бути одинокою, але бути одною. Добро в публічній сфері, на думку Х. Арендт є не лише неприродним, а й руйнівним, про що писав ще Н. Макіавеллі. Важливо зрозуміти, що не лише добро не терпить публічності, а й зло, адже якщо про нього знають всі члени суспільства, стає очевидним, що воно намагається зруйнувати спільний світ.

Фактично, спроби застосувати мораль в політичній сфері призводять до моралізаторства, що дискредитує і політику, і саму мораль. Аналізуючи можливість співвіднесення політики і моралі, Ханна Арендт приходять до висновку, що застосування абсолютної моралі до політики є недоцільним і може призвести лише до негативних наслідків. Абсолютна мораль не є однорідним явищем, Арендт розглядає її в двох іпостасях: як абсолютну мораль любові і абсолютну мораль совісті.

Абсолютна мораль любові пов'язана в першу чергу з християнським світосприйняттям, вона базується безпосередньо на почутті любові

до світу в цілому і до окремо взятих індивідів, а також на почутті жалю. Наскільки такий тип абсолютної моралі є зразковим і корисним для повсякденної міжособистісної комунікації, настільки ж вона згубна для політики. Почуття любові і співчуття змушують людину відчувати емпатію до оточуючих, що заважає раціональному сприйняттю речей і знищує дистанцію, настільки необхідну для можливості аналізувати процеси, що відбуваються. Відсутність дистанції в політиці означає неможливість приймати ефективні рішення: замість того, щоб вирішувати глобальні задачі, такий політик зациклюється на локальних проблемах, вирішуючи їх на шкоду загальним інтересам. Абсолютна мораль любові виключає логічне мислення, замінюючи його чуттєвими поривами та ірраціональними вчинками. Це не дає можливості людині бачити певну кінцеву мету і аналізувати засоби, які були б найбільш підходящими для її досягнення. Ханна Арендт вважає, що сама суть абсолютної моралі любові робить її аполітичною. «Правда, у своїх простих і безпосередніх виразах співчуття не являє собою глобальної політичної небезпеки, бо відгукується тільки на конкретні, одиничні випадки чужого страждання. Його роль в публічному просторі з самого початку обмежена цією обставиною. Набагато небезпечніші ті перетворення, які відбуваються в разі його ідеологічної обробки» [9, с. 153]. Тобто найбільша небезпека полягає в тому, що абсолютна мораль любові з її чуттєвими поривами досить легко піддається маніпуляціям і ідеологічній заангажованості, стаючи небезпечною зброєю в руках тиранів. «Вона відзначає, що співчуття до одиничних страждаючих суб'єктів здатне переростати в абстрактну, генералізовану жалість до всіх, чие життя наповнене стражданням на систематичній основі, до всіх, для кого страждання не трапляється, а обумовлене структурою суспільних інститутів. Для носія такої абстрактної жалості всі страждаючі люди зливаються в одного стражденого надіндивіда, чий муки вимагають глобальної та невідкладної дії з їх викорінення. Саме так отримує моральну санкцію гранична ескалація насильства» [9, с. 153]. Таким чином, абсолютна мораль може призвести до застосування насильства, яке буде сприйматися при цьому як щось необхідне, без чого не можна викоринити зло. Отже, Х. Арендт робить висновок, що спроба реалізувати добро в публічній сфері призводить лише до негативних наслідків.

Абсолютна мораль совісті пов'язана з бажанням людини удосконалитися і відповідати своїм уявленням про мораль. Тобто на перший план виходить не громадська думка, а самооцінка. «Людина совісті» турбується про те, щоб не заподіяти шкоди іншим людям, тому що їй

складно буде жити з цим почуттям, і вона готова відмовитися від участі в політиці заради збереження чистоти совісті. Тому в політиці абсолютній моралі совісті також фактично немає місця. Винятком можна вважати моменти криз, коли відмова від участі в політиці є цілком виправданою.

Деструктивною для політики є і абсолютна щирість, яка змушує людей постійно підозрювати оточуючих у брехні і шукати лицемірство.

Доказом неспроможності абсолютної моралі регулювати політичну сферу є, на думку Арндт, тоталітаризм. Абсолютна мораль любові виявилася схильною до ідеологічної обробки, а абсолютна мораль совісті не змогла завадити цьому. «Згідно Арндт, тоталітаризм ніколи не обмежується тільки зовнішнім впливом на громадянина за посередництвом органів держави. Саме завдяки специфічній ролі ідеології, пропаганди і примусу тоталітаризм здійснює свою владу над свідомістю і волею народних мас зсередини, підтримуючи їх у стані постійної мобілізації та безперервної націленості на реалізацію все нових і нових завдань. Запорука успіху тоталітарного руху—це щирість переконань його adeptів, готовність слідувати настановам і закликам своїх вождів навіть тоді, коли цей рух починає «пожирати» своїх власних дітей» [7, с. 309]. Прикладом впливу тоталітаризму на конкретну людину може слугувати справа А. Ейхмана. Розглядаючи судовий процес над А. Ейхманом, Ханна Арндт аналізує феномен банальності зла, доводячи, що обставини здатні перетворити людину на злодія. А. Ейхман, на її думку, хоча і був причетний до розстрілів тисяч людей, насправді являв собою банального бюрократа, який просто використовував можливості для кар'єрного зростання. Тобто він лише виконував роботу, не задумуючись при цьому над моральним виміром своїх дій. Банальність в цьому випадку означає поверховість, відсутність глибинних мотивів його втілення. Також, окрім банально зла, Х. Арндт аналізує зло радикальне, яке є політичним феноменом, що характеризує політичну систему й означає втрату людиною людяності, своєї індивідуальності, як результат дії влади. Таке зло не можна пояснити традиційними мотивами, воно є невід'ємною характеристикою тоталітарного суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що Х. Арндт, розглядаючи проблему співвідношення політики і моралі, акцентувала увагу на неможливості оцінювати політичну діяльність критеріями абсолютної моралі (абсолютної моралі любові й абсолютної моралі совісті), адже принципова відмінність між цими двома сферами, що проявляється в площині публічності/приватності, призводить до руйнування як прин-

ципів моралі, так і політичних засад при такому розгляді. В цьому контексті Кельнський професор політичної філософії Ернст Вольрат писав, що Ханна Арендт цілком свідомо вкрай критично розглядала відносини між політикою і мораллю. Вона не вважала, що моральний вчинок безпосередньо відповідає політичній даності; вона була великою шанувальницею Макіавеллі. Макіавеллі теж вважав, що мораль і політика—це два рівні, дві області, які слід обережно пов'язувати один з одним, але не ототожнювати. Ханна Арендт вважала фатальною помилкою бажання з'єднати політику і мораль, а політичні теорії перетворити на такий собі підрозділ етики.

Отже, представники ціннісно-нейтрального підходу заперечували необхідність оцінювати політику в категоріях абсолютної моралі. Вони вважали, що моральний критерій є руйнівним в політиці і може призвести до екстремізму й фанатизму. Ханна Арендт, протиставляючи приватну сферу публічній, наголошувала на неможливості гармонійного поєднання моралі та політики. Політика потребує конкурентного середовища, яке дає можливість розвиватися і порівнювати себе з іншими, що є характеристиками публічності. А мораль, навпаки, є сферою приватного, адже добро, стаючи публічним, втрачає свої сутнісні характеристики і стає просто корисною справою. Також Х. Арендт аналізує можливість примирення принципів абсолютної моралі з політичними реаліями. Абсолютну мораль умовно можна розділити на абсолютну мораль любові й абсолютну мораль совісті. Абсолютна мораль любові не є припустимою в політиці, адже вона породжує почуття емпатії, що блокує логічне мислення і виключає можливість раціонально приймати рішення. Але найгіршим є те, що саме цей тип абсолютної моралі шляхом ідеологічної обробки може легко перероджуватися в тоталітарну свідомість. І цьому не може завадити абсолютна мораль совісті, яка передбачає те, що індивід здатен відмовитися від участі в політиці, щоб залишатися «людиною совісті». Отже, саме поява у ХХ столітті тоталітарних режимів свідчить, на думку дослідниці, про неспроможність моралі бути дієвою в політичній сфері.

Список використаних джерел:

1. Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме / Х. Арендт. — М.: Европа, 2008. — 424 с.
2. Арендт Г. Становище людини / Г. Арендт. — Львів: Літопис, 1999. — 255 с.

3. Арендт Х. *Vita activa, или Одеятельная жизни* / Х. Арендт. — СПб: Алетейя, 2000. — 430 с.
4. Гусейнов А. История этических учений: Учебник / Под ред. А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2003. — 911 с.
5. Мак'явеллі, Н. Флорентійські хроніки. Державець. / Н. Мак'явеллі; пер. з італ. А. Перепадя. — К.: Основи, 1998. — 493 с.
6. Маликова Ю. Проблема соотношения политики и морали в философии Ханны Арендт / Ю. Маликова // Полис. Политические исследования. — 2003. — № 5. — С. 98–109.
7. Малышев М. А. Концепция тоталитаризма в творчестве Ханны Арендт // Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН. Екатеринбург, 2010. — Вып. 10. — С. 297–328.
8. Мендус С. Політика та мораль / С. Мендус. — К.: Темпора, 2010. — 160 с.
9. Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов / А. В. Прокофьев. — Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2006. — 284 с.
10. Халамендик В. Мораль і політика: теорія відносин // Віче. — 2010. — № 3. — С. 10–13. — Режим доступа до журн.: <http://www.viche.info/journal/1860/>
11. Штраус Л. Что такое политическая философия / Л. Штраус // Введение в политическую философию. — М.: Практис, 2000. — С. 9–49.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2015 р.

Мищенко А. М. Ценностно-нейтральный подход к соотношению политики и морали на примере концепции Ханны Арендт

В статье проанализированы сущность и истоки ценностно-нейтрального подхода к соотношению политики и морали. Рассмотрены возможности решения моральной дилеммы в политике XX века как отрицание необходимости рассмотрения политики с помощью принципов абсолютной морали на примере концепции Ханны Арендт.

Ключевые слова: политика, мораль, моральная дилемма в политике, Ханна Арендт.

Mishchenko A. Value-neutral approach to the correlation between politics and morality exemplified by the Hannah Arendt's conception

The correlation between politics and morality is analyzed in the perspective of the essence and origins of value-neutral approach. Also the article informs about ways of resolving moral dilemma in politics of the twentieth century that deny the need to review the policy by using the principles of absolute morality through the example of Hannah Arendt's conception.

Keywords: politics, morality, moral dilemma in politics, Hannah Arendt.